

УДК 81'373+811.512.145

LEHÇE-I TATARÎ'NİN SÖZ VARLIĞI ÜZERİNE BİR DENEME

Öner M., Kaya M. Y., Özşahin M.

Эгейский университет, Турция
E-mail: moner@edebiyat.ege.edu.tr

The article presents an attempt to thematic classification language Tatar language. Vocabulary is considered in the lexical-morphological and etymological aspects.

Keywords: Turkish languages, Tatar language, vocabulary, borrowing thematic bundle lexicon, lexicology, morphology, etymology.

Amaç ve Yöntem. Bu çalışmada Kayyum Nasırî'nin ünlü klasik sözlüğü *Lehçe-i Tatarî*'nin madde başları bilgisayar ortamına aktarılmış ve bütün söz varlığı aşağıda verilen ölçülere göre incelenmiştir. Madde başları, eserin 1935'te Türk Dil Kurumu'nda Abdullah Battal Taymas tarafından yapılan fakat hiç basılmadan kalan çevirisine [7] dayansa da asıl metinle [1] karşılaştırma ve denetlemesi yapılmıştır. Lehçe-i Tatarî'nin söz varlığı, XIX. yüzyılın sonunda Kazan merkezli bir yazı dili olarak gelişen İdil-Ural Türkçesinin niteliği hakkında tam bilgi almak üzere incelenmiş ve sonuçları değerlendirilmiştir.

Kayyum Nasırî. Türk topluluklarında sözlük yazarlığının kimlik oluşumu ile doğrudan bağlantısı olduğundan hareket ederek, özellikle eski bir sözlükçülük geleneği olan Tatarlar arasında XIX. yüzyıldaki aydınlanma hareketinin (*megrifetçilik, usul-i cedid*) Tatar sözlüklerinin niteliklerine de yansıdığını düşünüyoruz.

Çağının reformcularının en önde gelenlerinden olan Abdül-Kayyum el-Nasırî 15 Mart 1825'te Kazan'ın batısında Yukarı Şırdan köyünde doğar. Kayyum önce molla olan babasının okulunda Farsça, Arapça ve biraz da Rusça öğrenmeye başlar. Sonra da Buhara gibi Türkistan din merkezlerinden birine değil Kazan'daki medreseye devam edip klasik eğitim ile Rusçayı yan yana geliştirir [4, 4]. Burada Nasırî'nin ulema tarafından hoş karşılanmayan Rusçayı gizlice öğrendiğini ve bunun da kendi çalışmalarında çok yararı olduğunu belirtmek gerekir. Nitekim Rusçayı benimseyen ve öğrenen ilk bilginlerden olan Nasırî 1855-1871 arasında Rus Seminerinde Kazan lehçesini okutmuş ve ünlü misyoner İlminski'nin isteğiyle buradan uzaklaştırılmıştır. İki yıl sonra Rusların açtığı Öğretmen Okuluna (*Uçitelskaya škola*) Radlov tarafından atanmıştır. 1876'da Ufa'ya giden Nasırî'nin ölünceye kadar serbest çalıştığı anlaşılmaktadır. Kazan Üniversitesi'ne bağlı Tarih, Arkeoloji ve Etnografya Cemiyeti'nin aslı üyesi olan sözlük yazarımız Rus türkolojisinin de her zaman değer verdiği çalışmalar yapmıştır [2, 147].

Çağının Tatar toplumunda öğretmen ve bilgin olarak yer eden Kayyum Nasırî, toplam 40'a yakın eseri arasında, çeşitli alanlara ait 20 kadar ders kitabı yayımlamıştır. Bunlar arasında; *Kratkaya tatarskaya grammatika - Nehv Kitabı-* (1860); *Kıraat-ı Rus* (1889); *İstilahat-ı Cografıye* (1890); Rus dil bilgisi için *Nümune yeki Enmüzeç* (1891); İmla kuralları için *Kavaid-i Kitabet* (1892); Ekincilik ve bahçecilik hakkında *İlm-i Zira'at* (1892); mutfak kültürü için *İrşadü'l-Etbiha* (1893); insan vücudunun yapısı hakkında *Menafi-i a'za ve kanun-ı sıhhat* (1892); *Cografıye-yi Kebir* (1894); *Ahval-i Sekran* gibi

çok çeşitli kitaplar vardır. Bu eser çeşitliliği, Batı'da örnekleri bilinen ansiklopedist bir aydının hemen her konuda bilme ve öğretme arzusunu göstermektedir [4, 8-11; 2, 148-149].

Ayrıca Nasırî'nin yayımladığı halk kitapları vardır. Bunlar Osmanlıcadan aktarılmış ve halka kitap okuma zevki aşıl原因an popüler edebiyat eserleridir: *Kırk Vezir* (1868); *Kırk Bakça* (1880); *Ebu Ali Sina* (1881); *Kabusname* (1882); *Gülizar ve Çemenzar* (1894).

Ancak Nasırî'nin asıl Kazan dilcilik ekolünü kuran sözlük ve gramerleri çok önemlidir: *Tatarça-Rusça Lugat* (1875); *Lugat-ı Rus Kitabı* (1892); *Enmüzeç* (1895); *Kavaid-i lisan-ı arab* (1896) ve nihayet *Lehçe-i Tatarı* (1895-1896).

Lehçe-i Tatarî

Nasırî'nin sözlüğü, Kazan ağzına dayanan Tatar konuşma dilinin bir yazı dili olma sürecine katkıdır. Tatar adını özellikle Rusların tarih boyunca olumsuz bir yükü kullanmış olmaları, eski Müslüman kimliğinin XIX. yüzyılda millileşmeye başladığı zaman biraz sıkıntı doğurmuş görünüyor. Ancak buna rağmen Şihabeddin Mercanî'nin topluma tarih bilinci vererek yaptığı bu yerleşme veya millileşme, Nasırî'nin sözlüğü ile yazı dili düzleminde de gelişmiştir. Bu ilk reformcuların (*megrifetçilerin*) öğrencisi olan Abdullah Tukay kuşağı artık Tatarların romantik millî edebiyatını geliştirecektir.

Sözlük, bu adına rağmen, klasik Osmanlı ve Çağatay yazı diliyle bağını koparmış saf bir Kazan ağzı sözlüğü değildir. Nitekim yazı diliyle konuşma dili farkını kendisi Kavaid-i Kitabet'te şöyle belirtmektedir: “Medeni insanın iki tür dili olur, birisi anasından süt emdiği sürece öğrendiği dilidir. İkincisi de bir öğretmenin yanına eğitim-öğretim için verilince bilim ve teknik terimleri ile açılan dilidir” [2, 150].

Lehçe-i Tatarî gerek adının verdiği ilhamla gerekse yerel söz kadrosunu klasik yazı dilini geliştirmek üzere toplayıp sunmasıyla XX. yüzyıl başlarında gelişen Çağdaş Tatar yazı dilinin geleneğini kuran etkili bir dil anıtıdır.

İki ciltte toplam 332 sayfa tutan sözlük (226+106) çift sütun halinde dizilip basılmıştır. Arap alfabetiğine göre harf-al-alif, harf-al-ba, harf-al ba al-fârisî... biçimindeki başlıklarla klasik biçimde düzenlenen sözlükte gerek görüldükçe halk türküleri, bilmeceler ve atasözlerinden örnek verilmiştir. Anlam karşılıklarında ise açıklama ve tanım yönteminin yanı sıra Arapça veya Farsça sözler verilmiştir. Nasırî'nin madde içlerinde sık sık ve rahatça Osmanlıca ve Çağatayca karşılıklar vermesi, her iki yazı diline ne kadar bağlı olduğunu göstermektedir [2, 151].

Lehçe-i Tatarî tam bir Tatar sözlüğü sayılmamış veya çağdaş sözlük yazarlığı bakımından eksik görülmüş olabilir [7]. Ancak bu, XIX. yüzyıl Tatar toplumunda, tam da bir millî kimliğin oluştuğu çağda, geniş halk kütlesini aydınlanma sürecine katan Nasırî'nin sözlüğüdür. Bu bakımdan Türkiye'de Ahmed Midhat veya Şemseddin Sami'nin etkisine benzer bir konumu olan Nasırî'nin yazdığı sözlük de çağının yazı dilinin sözlüğü olma hakkını taşır. Bu düşünceyle Lehçe-i Tatarî bizim tarafımızdan XX. yüzyıl başında gelişen Kazan esaslı Tatar yazı dilinin bir anıtı olarak kabul edilmiştir.

Genel Söz Varlığı

1. Toplam söz varlığı :7043

2. Alıntılar :1601

- **Arapça Alıntılar :1089** (ahir, bereket, beşaret, beyaz, beyit, bina...v.b.)

LEHÇE-I TATARÎ'NİN SÖZ VARLIĞI ÜZERİNE BİR DENEME

Sözlük yazarı alıntı sürecinde bazı sözlerde ses ve anlam değişmelerini de belirlemektedir: *abız* “avam arasında asıl âlim ma’nasında müstameldir, ul bik abız kişi dirler ki âlim kişi ma’nasındadır.”; *içmasa*: asılda *hiç imese*; *piyala* : aslı *piyale*; *dirbiya* “terbiye’den muhaffettir; heyalem (veya hayyü’l-alem) “bir devaî ottur ki yara otu dahi tesmiye olunur”.

- **Farsça Alıntılar :488** (abad, abdest, abruy, ahund, arzan, asman, aşifte)
- **Rusça Alıntılar :21** (astane cibs çahol çarka çumdan gruş...v.b.)
- **Rumca Alıntılar :3** (atrilal :“kuzgunayağı” denilen bir devaî nebattır, ferismus :arabça nuuz derler (hastalık), kuti :kutu...v.b.)

3. Fiiller :2496

-mak/-mek ekli : 2460

abalanmak
abdıramak
açmak
açulanmak
adaşmak
.....v.b.

-v ekli : 36

aşav
aşkınuv
ayrıluv
azuv
bağlanuv
.....v.b.

4. İsimler :4547

Özel Adlar : 25	Kavram Adları :52	Sayılar :106	Sıfatlar :552	Renkler :39	Soru Sözlere:23	Zamirler :4	Edatlar-Bağlaçlar:93
Adem	cinaklık	altı	bereketli	ala –	acaba	anda	birle
Aderbaycan	çatlık	altmış	bürmeli	kula	acep	munda	birlen
Cevahir	irkinçilik	altmış	caylı	alaca	kaç	mundagi	bilen
tavu	katılık	ming	cilenli	alatenli	kaçan	mundan	çaklı
Çenk	kavdırlık	bir	çıraylı	ciren	kaçangı		çünkü

Konulara Göre Söz Varlığı

1. Evren, zaman :95

ahşem	behar	dakika	kün	şems
atna	biçin yılı	duşenbe	meh	takvim
atnakün	ceygi	irte	nevruz	tang
ay	çak	ıyyül	nisan	üç cevher
ayazlık	çarşenbe	ıyyün	rebiul-evvel	zühre yulduzu
bars yılı	çupan yalduzu	kiçe	seher	zülhicce

2. Dünya, gökyüzü, hava olayları :145

açı buran	dala	kün çıkışı	şevle	upkun
açı cil	derya	kürei arz	tag	zelzele
ayaz	dingiz	kürfez	tavlık	
bahr	kasırğa	ruşen	tire	
bulut	kün batışı	salkın	tuprak	

3. Madenler, mineraller : 84

abkar	billür	hamız	kükürt	taş
açı taş-açutaş	bura taşı	incü-yincü	kümiş	timir
ak altun	cevher	ine taşı	mercan	tufрак
ak kurgaşın	çinko	kalay	mıknatıs	zeberced
alçı	estirhan kınası	kan taşı	nift	
almas	firuze	krom	piruze	
bakır	fosfor	kurgaşın	sadef	

4. Bitkiler: 361

açı alma	arслан tişi	cülнар	ir tamırı	üç yafрак
açı kıyar	artış çileği	çemen	it tigenegi	üküz küzü
âdânu'd-dub	at kuzgalığı	davul çiçeği	öksürük otu	ürme gül
âdânu'l-erneb	ayu küpşesi	defne	papadya	zeytun
agu otu	ayva	hasır out	piçen	
ağaç	benefsec	ısrıgan otu	reyhan	
anduz	biberiye	ilek-çilek	sünbül	
arслан avzı	cevz	ineli ağaç	turunç	

5. Hayvanlar : 219

alabalık	aygır	bürü	saka	toygар
alakarga	ayu	camus	sandugaç	tülkü
arı	baka	deve	sıçkan	uglak
arслан	balkurtu	ebabil	tana	ügüz
as	barıs	fil balığı	tavşan	
at	buga	kanari	tavuk	
av iti	bulbul	kaplan	tavus	
av kuşu	bürküt	koç	tay	

6. İnsan vücudu : 139

arka süyegi	baş süyegi	çeşm	mide	tiz
avız	bazu	dimag	muyun	ürek
azu tiş	bilek	hançere	tamak	
bagır-bavur	büyük	kabırğa	til	
bagırsak-bavursak	çiger	kalca	tırnak	
	çaç	mıyık	tirsek	

7. Doğum, hayat, hayatın çağları, ölüm : 40

arusak	hanım	kiş	ömrü tabibi	üç nevbet
balalık	hatun	kişi-kara	şebab	ülük
bebek	karçik	kişilik	tabut	ülüm
can	kartymiş	kün	tifl	ümür
çaş-çilikincik	keleş	maaş	tiriklik	ümürlük
çigit-cilen	kıska ayak	maişet	tirik-tiri	vefat
ferzend	kız	naz	tütünsüz avul	velâde

8. Hastalıklar : 115

bevlid-dem	çecek	humma	kızamık	ta'un
bürü sırhavı	çuban	it imçeği	kuş kirpik	tavuk küz
büsür	ferismus	(memesi)	küz avruvu	verem
cüzam	harkatül mide	kısırlık	nezle	zatul-cenb

9. Hekim, eczacı, cerrah : 73

agu	cerrâh	habbe	iç kitergüçü de-	işekkulağı
babasır üleni	cünd bidester	hakim	valar	kozahane
balvuzlu mey	çare	hamile	iç tuktatkuçu de-	merhem
belile	çir	haml	valar	neşter
belsen mayı	dari şifa	harmel	iç yumuşarkucu	perhiz
besbase	daru	hasta	devalar	ravend(revend)
bizgek otu	daruhane	hecamet	im	tiryak
cerahat	hab	husyetus-saleb	incibar	tuyta

10. Besinler : 135

ab	buza	içimlik	paça	talkan
açı bal	cuvaça	incir	persmeç	tutmaç
açı kebişti	çağır	kahve	piyaz	tuy aşı
alarud-armud	çekçek	kak	rızık	tüterme
arış ikmeği	çelpek	kakalagan	salma	un-çeç
arpa suvu	çurpa	kaymak	sarkut	uyutku
bal	çüçpere	kebab	sebze	yuka
behram aş	çürek	keşkik	süşü	yumurka
bulamaç	düğü	kuş tili	süt	zahire
buruç	helva	kümeç	şeker	
butka	hoşab	mey	şurpa	

11. Giyimler, süs, takı : 154

alka-bucura	bilezik	fes	itik ükçesi	takıya
aster	biyeley	hırka	kaftan	takke
ayak kiyimi	cırtık keviş	ıçlık	kalpak	uka
barmakça	cifek(yifek)	ıştan	kara tun	yüzük
baş kiyimi	cün(yün)	itek	papuş	
bez-büz	çabata	itik	sırğa	
bilekçe	çaçaklı yavlık	itik konuçu	şalvar	

12. Ev : 59

açkık	çaçak	işik	kuyunma hane	tennûr
ambar	çibıldık	kapka	kübük	tereze
aşhane	çıtırmanlık	kaşaga	kügen	uçak
balâhane	çulan	kecenke	mahzen	uçaklık
busaga	der	kenif	matbah	utunluk
bülme	dervaze	kurum	nerdiban	yuzak

13. Mobilya, kap kacak : 272

alet	çamçak	eşya	minder	tarak
aşavlık	çanak(çınayak)	hokka	namazlık	tastimal
bakraç	çibirki	ışkaf	palas	tencere
baskıç	çirak	ine	perde	tirek
bav	çişme	kap	pıçak	urunduk
bilev	çumdan	karga burnu	sabun	ütü-ütük
camedan	defter	kayış	saz	üstel
curgan(yurgan)	desterhan	kazma	sibirki	üzengi
çahol	destmal	kemend	tabak	yüksük
çakma	durbin	kuti	takta	zenbil

14. Şehir : 25

abad	belde	belde	imaret	mahalle
abadanlık	cabılka	cabılka	kala	medine
avul	cabılsa	cabılsa	kal'e	semt
baçın	cadde	cadde	kasaba	tıkırık
bargah	cay	cay	kend	uram

15. Evlilik, aile, akraba: 47

aşiret	bin (ibn)	irli-hatunlu	kaynata	piçke
baba	cizne(yizne)	işli-kuşlu	kiyev	pir
baca	cizney, ciznekey	iyal	kuldaş	puser
bala	cür	karındaş	künye	tete
bala-çaga	dede	karındaşlık	nebire	tugan
bala-çagalı	hale	kayı	neseb	tugma
baldırı kara	igeç	kayın ini	nesebteş	tuta
baldız	imçekteş	kayın singil	nesil	tutay, tutakay
bike	ir	kaynaga	nesildaş	
bikeç		kaynana	peder	

16. Ticaret, iş, para, maliye işleri : 93

akçe	bazar	harçlık	müşteri	tavar
alış-biriş	dirhem	hazne(hazine)	panayır	terazu
altun	dükân	hisab	pul	ticaret
arşun	erzani	hisse	satucu	uçuzluk
arzan	esnaf	imane	sermaye	ülçev
atlas	fidye	kefillik	sevdeger	zarar
batman	harac	kesadlık	tacir	

17. Meslekler : 96

abız	buyavcı	hokkabaz	medda	tunçu
altuncu	casus	ikmekçi	mutrib	unçu
arbaçı	ci	ilçi	nasihatçı	utunçu
attar	çıptacı	kâhin	pişikçi	uyukçu
avçı	çölmekçi	kasab	pustavcı	üstelçi
bala beguçu	hadim	kayrakçı	sihir	yul karavacı
balçı	hafız	kozacı	terbiyecisi	yumurkacı
baltaçı	hammal	kümeççi	tercüman	yurgancı
başmakçı	hizmetçi	kütüçü	tilmaç	

18. Tarım, bahçecilik :71

aç buğday	bakça	bustan	kibek	tütel
arpa	bakıle-bakle	çabagaç	küşül	urakçı
aşlık	bakra	çeçü vaktı	prinç	urluk
aşlık-taru	bastırık	galle	sabak	üzerklik tohumu
badam	berengi	ındır	saban	ziraat
badıncan	bugday	igin	tarlav	
bag	burçak	kantar	taru	

19. İnşaat : 71

ahur	burguç	kale divarı	kurgah	seki
aratalık	çadır	kazılma	küllüye	sıva
bagana	çişme	kibit	künküre	tabakals
balta	hamam	kirte	küpür	taş yurt

bina	hanikah	kubbe	kürsi	tünglük
burav	hücre	kural	salaş	

20. Dil bilgisi, yazma sanatı, edebiyat : 81

azım	fihris	isim	masdar	rivayet
bab	harf	ismi sıfat	mazmun	sernam
beyit	hat	ismi zat	mecmua	sühan
bitik	hikâyet	kafîye	mısra	süz
çapahane	ilmi lûgat	kâtiblik	mizah	takrir
dastan	ilmi lûgatiarabiye	kavl	muharrir	tasnif
ebced	imlâ	kıssa	name	tozkire
elif	inşa	kinaye	nevruz kitabı	vezn
eytiş		makal	peşin-pişin	

21. Bilimler : 43

atlas	hututu hendesiye	medrese	rüşdiye medre-	ukuçu
cisim	ilim	mekteb	sesi	ukugan
çeleb(çalab)	ilmi resmil-hat	mektub	sebak	ukutucu
çelebî	ilmi tefeir	mesaha	sufastaiye	ulumi nakliye
ders	isab	müctehid	şakird	ulumi akliye
eşkâl	kimya	mükaşefe	tahsil	ulumi rıyaziye
fen	kitab	pergar	talim	üç ilmi
fillasof	kitabet	pişkadem	talimhane	ügrençik-ürençik
funun	maarif	rasadhane	tarh	

22. Güzel sanatlar : 16

baraban	erganun	kukla	nagme	sumay
cır	eserli	kuray	peyker	tanbur
dünbere	kubuz	mizahçan	sa'nat	zurna

23. Toplum ilişkileri, oyunlar, sporlar:169

adaş	devlet	ipdeş	kürşü	uyun
argan	düşman	ittifak	kürşülük	vasi
arkadaş	efendi	kara halk	meclis	veda
asırdaş	ermagan	kavim	meclisteş	yuksul
başçı	fakir	kazak	nikâh	yul ayağı
bendelik	fırka	kethuda	saban tuyu	ziyafe
cavçı	hizmet	körüngücü	tuy	
cümle	hoca	kumaçav	urtak	
cünbüş	ıçki meclisi	kunaklık	urus-ulak	

24. Yolculuk : 31

arba	harita	mesafe	tuşe	yul esbabı
canib	karvan	müsafir	uzuçu~uzgunçu	yulavcı
castub	kervan	müsafirlik	vecih	yuldaş
fersah	kulaguz	piyade	yukarı	yuldaşlık
garb	kunak	sakak	yukarıklık	yüksek
gurbet	magrib	timur yul	yul	

25. Toplum, hükümet : 54

bayrak		paye	tarhan	ülke
buyuruk	kaan (kagan)	saltanat	tuğra	vatan
ferman	milk,mülk	sultan	türe	yurt
fermani	nişan	şehzade	urun	

hümayun	padişah	taht	urunsuz	
26. Yasama, hukuk : 25				
ata hakkı	davalı	ısbat	kuştan	nizamname
bidayet mahkemesi	habishane	kaçkın	mahkeme	tanık
dagdaga	hidiv	kanun	müddai	terenk
daragacı	hükûmet	kanunname	müddai aleyh	türme
	hüküm	kazi	nizam	zindan
27. Ordu, savaş : 44				
asker	buluk	çeri(çerik)	mıltık	tüfek
atlı asker	cebe	darb	sefer	uk
aybalta	cebehane	derbe	sençki(çençki)	ukçu
baranger	cevşen	gazi	sıpahtı	uruş
barut	cihad	ilgar	silahşör	
barut tuzu	cihadi ekber	kaçak	suguş	
baruthane	cuvanmerd	kalkan	terte	
başlık	çavuş	mancinik	tuphane	
28. Dinler, inançlar : 159				
abdest	bed dua	dünya imanı	keşiş	şeytani
abruy	belâ	evliya	kurban	tamug
ahiret	but	farz	makulati aşir	tekye
ahiret dostu	cami	fatihe	mescid	tengri
ahremen	cehennemlik	haram	nas	tesbih
ak yul	cennet	ibadet	perverdikar	ucmak
albastı	dindar	iblis	peygamber	ugan - ugun
arkılı	diyanet	igiz	rak'at	uyle namazı
ateşkede	dua	imam	şehadet	vahy
ateşperest	duzeh	izi	şeyh	
29. Soyut terimler : 227				
akıl	dari dünya	katı kişi	mizac	yüz suvu
ar	dev	kısmet	mücerred	zarafet
asatlık	fayda	kızık	sır	
aşnalık	fusun	maslahat	şum	
ateşi hicran	hatir	mel'un	tin	
bilgi	hayat suvu	meleke	tüş	
30. Vücutun duyuları, beş duyu : 25				
açı	ap-açı	kuku	netnül-enf	tem
açığ	buy	kulak	sakal	temli
açılık	çın cufar	küz	sangrav	tiş
açlık	his	küz kişisi	tat	uyku~yuku
açu	iştihâ	küz kuyruğu	tatim	
31. Düşünce, irade, hareket, duygu : 124				
amel	çakçak	hareket	muhabbet	umanıç
ameliyat	çirgen	hatim	nisyan	uşşak
asana	eda	ihtilâc	revan	vakia
aşığıç	epin-tüpün	kaytış	sevda	vesvese
ava-tüne	fikir	kıyu	şübhe	yügürük
barış	gıpta	korkak	tavuş	

32. Değerler, eksiklikler, erdemler, kusurlar : 361

aldığıç-aldavuç	bed	erem	ipli	terbiye
aşamsak	bilemçi	haris	irinçek	ulugluk
aşığışlık	bilikli	hased	istegücü	usta
atakli kişi	bulguluklu	haşmet	itlik	ustad
avare	cingillik	hırs	saran	ustalık
ayaklı kaza	çapeklik	hile	şatalak	uyat
azgın	çeçen	hürmet	şirin	ümid
başsız	dana	ıçkücü	tecribe	ürkek
batır	danişmend	ıspay	tekebbür	üşenç
batırlık	emel	içten	temizlik	

Sonuç. *Lehçe-i Tatarî'deki toplam 7043 olan söz varlığının yüzde 22 oranı alıntıdır. Sözlüğün neredeyse çeyreğini oluşturan bu 1601 alıntının 1089 tanesi Arapça kökenlidir, yani alıntıların yüzde 68 oranı Doğu'nun klasik dilinden yapılmıştır. Medrese kökenli Nasırî'nin söz dünyasında bu oranda Arapça alıntı olması anlamlıdır. Ancak bu, sözlüğün 1937 yılında Türkiye Cumhuriyeti'nin dil devrimi için bir kaynak olsun diye Türk Dil Kurumu tarafından çevirilmiş olmasına rağmen basılmadan kalmasına da yol açmış olmalıdır. Çeviri tarafımızdan gözden geçirilerek Türk Dil Kurumu'nun tarihsel sözlükler projesi kapsamında yakında basılacaktır.

*Doğu'nun ikinci büyük dili Farsça alıntılar ise bütün alıntılar içinde yüzde 30 oranı tutar. Bu sözlerin edebiyatın yanı sıra dilin her alanına ait örnekler olması, Genel Türkçenin Farsça ile bin yıldan eski olan yoğun ilişkisine bağlanabilir.

*Sözlükte sadece 21 tane Rusça alıntının yer bulması da Nasırî'nin klasik bir edebî kaynak yazdığını ispat eder. Daha XIX. yüzyıl sonunda bile Kazan gibi gelişkin bir üniversite şehrinin hayatında daha fazla Rusça alıntının Tatarcaya geçtiği tahmin edilebilir. Nitekim başka bir çalışmada ortaya koyduğumuz üzere, Nasırî sözlüğünden sadece 10 yıl sonra Tatarcanın en ünlü edebî anıtlarını veren Abdullah Tukay'ın şiirlerinde şu yaygın Rusça alıntılar göze çarpmaktadır:

<i>abrazavnıy</i> “kültürlü, aydın”	<i>guleyt</i> “âlem yapıp keyfetme”	<i>semye</i> “aile; cemiyet”
<i>afisiant</i> “garson, sâki”	<i>huligan</i> “bozguncu”	<i>sobranıye</i> “toplantı; meclis”
<i>barin</i> “zengin insan; kibirli”	<i>kaloş</i> “kauçuk ayakkabı”	<i>şkol</i> “okul; eğitim sistemi”
<i>bilet</i> “bilet”	<i>klub</i> “kulüp, eğlence yeri”	<i>şpion</i> “casus, gangester”
<i>bilyar</i> “bilardo”	<i>kontorşçik</i> “memur; yazıcı”	<i>talant</i> “karakter, yetenek”
<i>briliant</i> “pırlanta”	<i>koral</i> “silah”	<i>tansa</i> “dans, oyun”
<i>buhgalter</i> “muhasibeci”	<i>parohod</i> “vapur”	<i>troyka</i> “üç at koşulu araba”
<i>çenzur</i> “sansür; sansürcü”	<i>piçet</i> “mühür, damga”	<i>trantas</i> (tarantas) “fayton”
<i>deputat</i> “milletvekili”	<i>pivnoy</i> “bira”	<i>ukaz</i> “hüküm; fetva”
<i>donos</i> “ihbar, ispiyon”	<i>poçtavay</i> “posta”	<i>zakaz</i> “ısmarlama, sipariş”
<i>fontan</i> “su fiskiyesi”	<i>podnos</i> “tepsi; sepet”	<i>zakuska</i> “soğuk yiyecek, meze”
<i>galstuk</i> “kravat”	<i>poezd</i> “vagon, tren”	<i>zal</i> “salon”
<i>garmun</i> “akordeon”	<i>pojar</i> “yangın”	<i>zapas</i> “yedek azık, malzeme”

Yine medrese kökenli bir şair olan Tukay'ın şiirlerinde yer alan ve Tatar konuşma dilinde yaygın olan bu tür Rusça alıntıların Nasırî'de hiç görülmemesi muhafazakârlıkla açıklanabilir. Klasik sözlük yazarımızın bu tutumuna rağmen, Sovyet döneminde büyük

bir hızla Rusça alıntı tabakasının arttığını yüzde 20 oranını aştığını gözlüyoruz. En nihayet Yeniden Yapılanma ve Sovyetler Birliği'nin çözülmesi döneminde egemenlik (*suvernitet*) ilan eden Tataristan Cumhuriyeti'nin köylüleri bile iki dilli olmuş ve ne yazık ki ana dili kaybı da çok yüksek oranlara varmıştır [5].

*Söz varlığının yüzde 35 oranı fiildir. Yazarın 2496 fiil maddesinin 2460 tanesini –*mAK* eki ile (infinitif) vermesi ilgi çekicidir. Burada Nasırî'nin yine eski Çağatay ve Osmanlı sözlüklerinden ilhamla bu eki kullandığı fakat 36 fiil maddesini ise kendi konuşma dilinin etkisiyle –*v* ekli yazdığı görülmektedir.

*Sözlükte yüzde 65 oran tutan 4547 isim vardır. Bunun 552 tanesi sıfattır (yüzde 12). Bu sıfatlar arasında 92 tanesi –*II* ekli, 36 tanesi de –*Isz* ekli 128 türetme sıfat göze çarpmaktadır. Sayı adlarına ve sayılardan türemiş sıralama veya üleştirme sıfatlarına dayalı 106 söz vardır. 93 tane bağlaç ve edat oranca zengin bir kadro oluşturmuştur.

*39 tane renk adı da klasik bir sözlükte ilgi çekici bir kadro oluşturmaktadır: *ala-çuvar, alaça, ala – kula, ciren, çal, kügülcim, sargilt, turu, zenger..*

*23 soru sözü: *kaçan, kaçangı, kaç, kançaru, kança, kanda, kangı, kandan, kay, kayda, kayısı, kim, nite, nitek, niçe, niçik, ni, kay çağında..* örneklerinde görüldüğü gibi hem Kazan Tatarcasının yaşayan soru sözlerinin (*kaçan, kayısı, niçik, kay çağında*) hem eski yazı dilinin (*kançaru, kanda, kangı, kandan, nite, nitek*) izlerini taşımaktadır.

*Lehçe-i Tatarî'nin isim soylu bütün söz varlığı, konularına göre (tematik) şu dağılımı göstermektedir: **bitkiler** : 361; **değerler, eksiklikler, erdemler, kusurlar** : 361; **mobilya, kap kacak** : 272; **soyut terimler** : 227; **hayvanlar** : 219; **toplum ilişkileri, oyunlar, sporlar** : 169; **dinler, inançlar** : 159; **giyimler, süs, takı** : 154; **dünya, gökyüzü, hava olayları** : 145; **insan vücudu** : 139; **besinler** : 135; **düşünce, irade, hareket, duygu** : 124; **hastalıklar** : 115; **meslekler** : 96; **evren, zaman** : 95; **ticaret, iş, para, maliye işleri** : 93; **madenler, mineraller** : 84; **dil bilgisi, yazma sanatı, edebiyat** : 81; **hekim, eczacı, cerrah** : 73; **tarım, bahçecilik** : 71; **inşaat** : 71; **toplum, hükümet** : 54; **ordu, savaş** : 44; **doğum, hayat, hayatın çağları, ölüm** : 40; **ev** : 59; **evlilik, aile, akraba** : 47; **bilimler** : 43; **yolculuk** : 31; **yasama, hukuk** : 25; **vücudun duyuları, beş duyu** : 25; **şehir** : 25; **güzel sanatlar** : 16.

*Coğrafya, ziraat, mutfak kültürü, insan vücudunun yapısı, içki kültürü gibi çok değişik alanlarda kitap yazmış olan Nasırî'nin sözlüğünde bitki, hayvan, alet ve kap kacak, toplum ilişkileri, din terimleri, hastalıklar, besinler, meslekler gibi konulardaki adların önde gelmesi şaşırtıcı olmamalıdır. XX. yüzyılda Çarlık Rusyasının 300 yıllık dinî asimilasyonundan modern bir millî kimlikle çıkan Tatar toplumu, Sovyet döneminden önce de bir okuma kültürü geliştirmişti. Kayyum Nasırî tam da bu ihtiyaçlara karşılık veren ve klasikten çağdaşlığa kapı açan bir halk bilgini olmuştur. Bu sözlüğü de ünlü Kazan dilcilik okulunun çığır açıcı bir temelini oluşturmuştur. Onun izinden giden Cemal Velidî, N. Yunusov, Sultan Rahmankulı, M. Kurbangaliyef, J. Kuliyeş, R. Gazizov, N. İsenbet gibi sözlük yazarları Sovyet dönemi öncesinde Tatar sözlükçülüğüne hizmet etmiş ve nihayet K. S. Abdrazakov, G. H. Ahuncanov, Ü.Ş. Bayçura, Ş. B. Vahitova, F.M. Gazizova, F. A.Ganiyev, G. İ. İshakov, M. G. Möhemmediyev, M. M. Osmanov, F. S. Faseyev, G. G. Fahretdinov, K. H. Hemzin, E.Ş. Hemidullin, Ş. S. Hanbikova, G. S. Emirov, A. Ş. Esadullin gibileri de çağdaş Tatar sözlüklerini hazırlamışlardır. En sonunda, bunlar arasından Kayyum Nasırî geleneğinin doğrudan devamcısı olan Cemal Velidî'nin,

yazdığı sözlük dolayısıyla, Stalin dönemindeki düzmece mahkemelerde suçlanarak en ünlü repressiya kurbanlarından biri haline geldiğini de üzülerek belirtelim.

Kaynaklar

1. Abdü'n-nasır oğlu, Abdü'l Kayyum. Lehçe-i Tatarî, cild-i evvel.- Kazan, 1895, 226 s.; cild-i sâni, Kazan, 1896, 106 s.
2. Çağatay, Saadet, Abd-ül-Kayyum Nasırî // (15.II.1825 – 2.IX.1902) AÜ. Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi.- Cilt X.-sayı:3-4, Eylül-Aralık 1952.- S.147-160.
3. Gaynullin, M. Kayum Nasıyri, Tuvuvına 120 yıl tuluv uñayı bñlen.-Kazan, 1945
4. Lemercier-Quelquejay, Chantal, Abdül Kayyum el-Nasırî, 19 Yüzyılda Bir Tatar Islahatçı /çev. Deniz Bozer // ODTÜ Asya-Afrika Araştırmaları Grubu yay.- No: 13.- Ankara, 1984.
5. Öner, Mustafa. Türkçe-Rusça İlişkilerine 1552 Dönüm Noktasından Bir Bakış // 1552 ve Sonrası: Kazan'ın İşgali ve Türk Topulukları Bilgi Şöleni Bildirileri, 15 Ekim 2002.- Ankara, 2004.- S.27-37.
6. Öner, Mustafa. Tatarlarda Sözlük ve Kimlik // İstoçniki i issledovaniya po istorii tatarskogo naroda. Materialı k uçebnim kursam. V çest yubileyu akademika AN RT M. A. Usmanova.- Kazan: Kazanskiy gosudarstvenniy universitet, 2006.- S.288-296.
7. Taymas, Abdullah Battal. Lehçe-i Tatarî, TDK / tercüme, basılmamış daktilo metni, 1937.

Онер М., Кая М., Озшахин М. Спроба розгляду словникового запасу татарської мови / М. Онер, М. Кая, М. Озшахин // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. Серія «Філологія. Соціальні комунікації». – 2010. – Т. 23 (62), № 3. – С. 9-19.

У статті наводиться спроба тематичної класифікації лексики татарської мови. Лексика розглядається в лексико-морфологічному і етимологічному аспектах.

Ключові слова: тюркські мови, татарська мова, лексика, запозичення, тематичне розшарування лексики, лексикологія, морфологія, етимологія.

Онер М., Кая М., Озшахин М. Попытка рассмотрения словарного запаса татарского языка / М. Онер, М. Кая, М. Озшахин // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия «Филология. Социальные коммуникации». – 2010. – Т. 23 (62), № 3. – С. 9-19.

В статье приводится попытка тематической классификации лексики татарского языка. Лексика рассматривается в лексико-морфологическом и этимологическом аспектах.

Ключевые слова: тюркские языки, татарский язык, лексика, заимствования, тематическое расчленение лексики, лексикология, морфология, этимология.

Поступила в редакцию 01.09.2010 г.